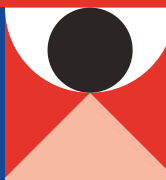

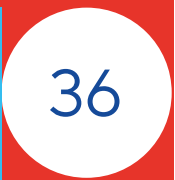
Vroeg begonnen, veel gewonnen

Een onderzoek naar de
langetermijneffecten van BoekStart

Adriana G. Bus & Merel de Bondt

Stichting
Lezen
Reeks

VROEG BEGONNEN, VEEL GEWONNEN

ISBN 978-94-6301-418-2

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Erik olde Hanhof & Judith Schoffelen, Amsterdam

Grafisch ontwerp: Textcetera, Den Haag

©Stichting Lezen 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

VROEG BEGONNEN, VEEL GEWONNEN

Een onderzoek naar de langetermijneffecten van BoekStart

Adriana G. Bus (University of Stavanger) en
Merel de Bondt (Vrije Universiteit Amsterdam)

STICHTING LEZEN
DEEL 36

Eburon
Utrecht, 2022

INHOUD

1	INLEIDING	13
2	DE LANGETERMIJNEFFECTEN VAN BOEKSTART	19
3	VOORLEESROUTINES VAN OUDERS VERGELEKEN	23
4	BOEKSTART VERGELEKEN MET ANDERE PROGRAMMA'S	27
5	KAN EEN DIGITALE VOORLEESTRAINER OUDERS LEREN VOORLEZEN?	31
6	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	39
	LITERATUURLIJST	45
	BIJLAGE I TOELICHTING WERKWIJZE ONDERZOEKERS EN STATISTISCHE GEGEVENS	47

VOORWOORD

‘Lees je nu, lees je later.’ Met dit motto benadrukken we als Stichting Lezen het belang van een doorgaande lijn in leesbevordering. Kinderen groeien alleen op tot vaardige lezers als er van meet af aan aandacht is voor een stimulerende leesomgeving waarin ze kunnen ontdekken hoe leuk en waardevol lezen is.

Van meet af aan, daarmee bedoelen we dus echt vanaf het prille begin: vanaf de babyleeftijd. Want hoe vroeger ouders met voorlezen beginnen, hoe beter. Ook al kunnen baby’s nog niet een verhaal volgen, ze zijn wel gebiologeerd door plaatjes en gericht op klanken en woorden. Alles in hen staat ‘aan’ om taal te absorberen. En hoe meer ouders daarop inspelen, hoe sneller en soepeler de taal- en leesontwikkeling van kinderen verloopt.

We wisten uit eerder onderzoek al dat we met BoekStart een krachtig leesbevorderingsprogramma in handen hebben om ouders te stimuleren vroeg te beginnen met voorlezen. Het in deze publicatie beschreven onderzoek doet daar nog een schepje bovenop: vroeg voorlezen loont op de lange termijn. Anders gezegd: BoekStartouders geven hun baby’s en dreumesen kostbare bagage mee voor de latere schoolloopbaan. Ze zwengelen de leesontwikkeling aan door samen met hun jonge kind boekjes te bekijken.

Het onderzoek biedt bovendien mooie aanknopingspunten om BoekStart verder te verbeteren en te verbreden. Nu al krijgen jaarlijks zo’n 55.000 jonge ouders het BoekStartkoffertje, met twee gratis voorleesboekjes plus een bibliotheekabonnement voor hun kind. Maar dat bereik kan en moet nog hoger, vooral onder de groep laagopgeleide en minder geletterde ouders. Ook tips of een training voor ouders om het meeste uit een voorleessessie te halen, zijn belangrijk. Daar gaan we de komende jaren hard aan trekken. Want elk kind verdient een goede leesstart.

Gerlien van Dalen
directeur-bestuurder Stichting Lezen

SAMENVATTING

STARTPUNTEN VOOR HET ONDERZOEK

Deze publicatie bevat onderzoek naar het leesbevorderingsprogramma BoekStart. In vervolg op de eerste effectstudie uit 2014 is er in opdracht van Stichting Lezen onderzoek gedaan naar de langetermijneffecten van BoekStart. Bovendien is gekeken naar wat specifiek effectieve kenmerken zijn, naar manieren om het bereik van het programma te verbeteren en manieren om ouders te ondersteunen bij het voorlezen aan jonge kinderen.

Het leesbevorderingsprogramma BoekStart is gebaseerd op het succesvolle Britse BookStart. Het is in 2010, na enkele pilots, landelijk uitgerold onder bibliotheken. Doel van het programma is om ouders te stimuleren al vroeg te beginnen met voorlezen, omdat dit de taal- en leesontwikkeling van hun kind ten goede komt. Als hun baby ongeveer drie maanden is, ontvangen ouders een brief met de uitnodiging een presentje bij de lokale bibliotheek af te halen: een BoekStartkoffertje met daarin twee babyboekjes en een folder met voorleestips. Ouders ontvangen bij het afhalen van het koffertje ook een gratis bibliotheeklidmaatschap voor hun baby. Vanaf 2014 doen vrijwel alle bibliotheken in Nederland mee. Vóór de coronapandemie bereikten ze 65.000 (ongeveer 40% van het aantal geboren baby's) jonge ouders, tijdens de coronapandemie (waarbij bibliotheken negen maanden dicht waren) daalde dit naar 55.000 jonge ouders (33% van het aantal geboren baby's).

Wetenschappelijk onderzoek naar BoekStart is belangrijk voor de verankering van het programma in de Nederlandse samenleving. Bovendien helpt onderzoek bibliotheken om hun dienstverlening aan ouders met jonge kinderen te verbeteren. De afgelopen jaren is onder meer gewerkt aan professionalisering van bibliotheekmedewerkers, het ontwikkelen en aanbieden van instrumenten voor ouder-kindbijeenkomsten en betere communicatie (ook in meer talen) over BoekStart.

Een belangrijk aandachtspunt is zoeken naar manieren om het bereik en de bekendheid van BoekStart te vergroten, vooral in laagopgeleide en minder geleterde gezinnen. Mede hierom hebben de bibliotheken de samenwerking met jeugdzorg geïntensiveerd. Zo werken er sinds 2017 BoekStartcoaches op consultatiebureaus:¹ speciaal opgeleide bibliotheekmedewerkers die ouders tijdens hun bezoek aan het consultatiebureau tips geven over voorlezen aan en talige interactie met hun kind. Uit een beschrijving van de activiteiten van de BoekStartcoaches blijkt dat

1 Eind 2021 zijn 139 BoekStartcoaches vanuit 64 lokale bibliotheken (46%) ingezet op 178 consultatiebureaus.

ouders, jeugdartsen en jeugdverpleegkundigen hun aanwezigheid op consultatiebureaus als plezierig ervaren (Sikkema, 2019).

Maar mogelijk is meer winst te behalen als de voorlichting over voorlezen integraal deel is van het gesprek over de gezondheid van het kind. Meer inzicht in de effectiviteit van de werkzame kenmerken van het programma is daarom nodig. Tussen 2011 en 2014 vond een eerste effectstudie (Van den Berg & Bus, 2014) plaats waarin de taalontwikkeling van BoekStartbaby's werd vergeleken met leeftijdgenootjes die niet deelnamen aan het programma. Het onderzoek maakte duidelijk dat BoekStart ook voor hoogopgeleide ouders meerwaarde heeft. Veel ouders hebben een duwtje in de rug nodig. Vooral bij kinderen met een lastiger temperament, die veel huilen, zeuren, schoppen en slaan, zijn ouders meer geneigd voorlezen uit te stellen. Ze zijn bang dat hun kind door voorlezen overprikkeld raakt en dat dit uitmondt in negatief gedrag. Maar BoekStart haalt hen over om toch te gaan voorlezen. Deze subgroep bevestigt dat vroeg voorlezen de taalontwikkeling bevordert: de temperamentvolle BoekStartbaby's hadden met vijftien maanden een duidelijke voorsprong in taal op hun qua temperament vergelijkbare leeftijdgenootjes uit de controlegroep. Helaas bevatte de steekproef van dit onderzoek te weinig laagopgeleide ouders om daarover uitspraken te kunnen doen. Maar het vermoeden is dat deze ouders doorgaans later starten met voorlezen. Deelname aan BoekStart zou daar verandering in kunnen brengen.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

In een vervolg op de eerste effectstudie is gekeken naar de langetermijneffecten van BoekStart. Behouden kinderen hun voorsprong in taal of verdampt het voordeel van vroeg voorlezen na enkele jaren? Vier vijfde van de ouders (471) was vier jaar later bereid nogmaals mee te werken aan een onderzoek. Van de helft van de kinderen (205) was het mogelijk om de scores op de Cito-toets *Taal voor kleuters* te vergelijken. Deze toets, die midden groep 2 wordt afgenomen, brengt de taalontwikkeling en ontlukende geletterdheid in kaart en geldt daarmee als belangrijke voorspeller voor het lezen en leren in de jaren daarna. De kinderen uit de groep temperamentvolle BoekStartbaby's bleken substantieel beter op de toets te scoren dan de even temperamentvolle kinderen die niet meededen met BoekStart. BoekStart sorteert dus een langetermijneffect.

Dit effect valt niet toe te schrijven aan voorleesroutines: alle ouders lezen voor als hun kind 5 of 6 jaar is, hebben thuis kinderboeken en bezoeken ook regelmatig de bibliotheek, blijkt uit vragenlijstonderzoek onder de 471 ouders. Het enige verschil is dat voormalige deelnemers aan BoekStart gemiddeld langer

voorlezen: hun voorleessessies duren vaker langer dan een kwartier per dag. Dat betekent op jaarbasis meer boeken en dus meer taalinput. Uit de analyses blijkt niet dat dit verschil het langetermijneffect verklaart. Het ligt meer voor de hand dat BoekStart dankzij de vroege start met voorlezen een stevige bodem legt voor de taalontwikkeling en kinderen een voorsprong geeft die andere kinderen ontberen. Daarmee is BoekStart een effectief instrument in de preventie van taalachterstanden.

Om na te gaan wat nu precies de werkzame bestanddelen van BoekStart zijn en op welke punten verbetering mogelijk is, is het vergeleken met twee qua opzet en doel soortgelijke programma's: Reach Out and Read en Imagination Library. Net als BoekStart gaat het om wijdverbreide programma's die vaak onderzocht zijn. Maar ze verschillen ook op enkele punten. Alle drie geven gratis boeken weg aan ouders, maar bij BoekStart en Reach Out and Read gaat het om een beperkt aantal boeken, terwijl ouders bij Imagination Library maandelijks een boek krijgen vanaf de geboorte tot en met de vijfde verjaardag van hun kind. Bij Reach Out and Read krijgen ouders boeken persoonlijk overhandigd. Als onderdeel van het gesprek over de gezondheid, verzorging en ontwikkeling van het kind gaat de arts of verpleegkundige van een consultatiebureau een gesprek aan over het belang van praten met je kind en vroeg voorlezen.

Het aantal boeken, zo blijkt uit een meta-analyse van 44 effectstudies, speelt geen rol van betekenis bij de effectiviteit van een programma. Dat geldt wel voor persoonlijke contacten. Het programma Reach Out and Read stimuleert de leesinteresse en leesvaardigheden van kinderen meer dan beide andere programma's. Typerend voor dit programma is dat ouders tijdens het medisch adviesgesprek op het consultatiebureau tegelijk informatie over het belang van voorlezen krijgen.

In een laatste deelstudie is gekeken of een digitale voorleestrainer ouders kan helpen om een voorleessessie met hun jonge kind zo goed mogelijk te benutten. Voorlezen aan jonge kinderen (tot circa 2 jaar) stelt hoge eisen aan ouders. Voor jonge kinderen is het nog moeilijk het verhaalverloop te volgen en ze kunnen verbaal nog niet (goed) reageren. Voor sommige ouders een reden om er voorlopig niet aan te beginnen. Maar met tips voor meer kindgericht voorlezen – bijvoorbeeld je laten leiden door de reactie van het kind – kunnen ouders een steuntje in de rug krijgen.

De eerste, door de onderzoekers ontwikkelde versie van een digitale voorleestrainer oogstte wel enig effect, maar bleek nog onvoldoende om ouders echt kindgericht te laten voorlezen. Het onderzoek maakt duidelijk dat tips welkom zijn, maar dat de voorleestrainer nog wat specifiekere richtlijnen moet geven.

PRAKTISCHE IMPLICATIES

Het onderzoek maakt duidelijk dat BoekStart een bijdrage levert aan de taalontwikkeling en dat het vooral temperamentvolle kinderen een fundament meegeeft voor hun latere schoolloopbaan. Dankzij het vroeg in aanraking komen met prentenboeken en rijke taal bouwen deze BoekStartbaby's een voorsprong op in hun taalontwikkeling. Een voorsprong die blijft tot ze 5 à 6 jaar zijn en waarvan ze op school bij het leren lezen profiteren. Daarmee is BoekStart een effectief programma voor het preventief bestrijden van taalachterstanden en het bieden van gelijke kansen aan alle kinderen. Ouders die niet uit zichzelf vroeg gaan voorlezen aan hun kind, krijgen als ze aan BoekStart meedoen het benodigde duwtje in de rug. Dat geldt voor ouders die vanwege een temperamentvolle baby voorlezen voorlopig uit de weg gaan, maar misschien ook voor laagopgeleide ouders.

Het onderzoek biedt ook aanknopingspunten om BoekStart te verbeteren. De opzet van twee gratis boekjes plus een bibliotheekabonnement volstaat. Maar er zou wel meer aandacht besteed kunnen worden aan de begeleiding van ouders. Bij het eerste bezoek aan de bibliotheek, bij het ophalen van het BoekStartkoffertje, is het belangrijk om ouders meteen al te enthousiasmeren voor voorlezen. Nu beperkt het contact met ouders zich vaak tot praktische zaken, maar daar valt meer uit te halen.

Om zoveel mogelijk ouders te bereiken verdient het aanbeveling om het belang van voorlezen tot structureel onderdeel te maken van de gesprekken met ouders op consultatiebureaus, zoals ook gebeurt in het programma Reach Out and Read. De consultatiebureau medewerkers bespreken voorlezen tijdens het gesprek over voeding en beweging. Deze boodschap in een medische setting zou ouders eerder ervan overtuigen dat voorlezen geen bijzaak, maar noodzaak is.

Ten slotte zijn er aanwijzingen dat een goede en laagdrempelige voorleestrainer zou kunnen helpen om ouders te leren het meeste uit een voorleessessie met hun baby en dreumes te halen.

1 INLEIDING

Het programma BoekStart wil ouders stimuleren al vroeg te beginnen met voorlezen, want dit komt de taal- en leesontwikkeling van hun kind ten goede.

BoekStart is gemodelleerd naar het Britse BookStart. Eind 2008 begonnen op vijf locaties in Noord-Brabant experimenten met dit leesbevorderingsprogramma. In 2009 volgden nieuwe pilots in andere provincies en in Rotterdam en Den Haag. Vanaf 2010 kon elke bibliotheek in Nederland aanhaken. Inmiddels werken alle bibliotheken met het programma en is BoekStart in veel gezinnen bekend.

HOE WERKT BOEKSTART?

De aanwezigheid van kinderboeken in het gezin is essentieel voor de taalontwikkeling van kinderen. Alleen waar boeken zijn, lezen ouders voor (Neuman, 1999). BoekStart zorgt ervoor dat ook de allerjongsten toegang tot geschikte boeken hebben.

In de jaren tachtig ontbraken in veel gezinnen de boeken voor de allerjongsten (zie bijvoorbeeld Feitelson & Goldstein, 1986). Inmiddels is dit wel verbeterd, maar de kwaliteit van het boekenaanbod varieert. Luo et al. (2020) signaleren dat in gezinnen met laagopgeleide ouders boeken met letters, cijfers, kleuren of geometrische vormen overheersen. Omdat de taal in deze boeken ontbreekt of niet zo rijk is, zijn deze boeken niet zo stimulerend voor de taal- en leesontwikkeling als verhalende boeken.

BoekStart zorgt ervoor dat de allerjongsten in alle gezinnen toegang krijgen tot geschikte boeken. Jonge ouders ontvangen als hun baby ongeveer drie maanden is een brief met de uitnodiging een presentje bij de plaatselijke bibliotheek af te halen: het BoekStartkoffertje. Hierin zitten twee babyboekjes – één verhalend boekje met harde kaft en één van stof – plus een folder met voorleestips. Ouders ontvangen bovendien een gratis bibliotheeklidmaatschap voor hun baby. In de bibliotheek is een speels ingerichte plek met een ruim en gevarieerd boekenaanbod voor de allerjongsten, waar ouders op hun gemak geschikte boekjes kunnen uitzoeken.

De keuze voor voorlezen boven andere mogelijke activiteiten is meestal geen bewuste. Maar het helpt als ouders kleine duwtjes in die richting krijgen, zogeheten *nudges* (De Ridder & Tummers, 2019). Daarom kan het BoekStartkoffertje het verschil maken: het herinnert ouders aan voorlezen en kan er zo voor zorgen dat ze hun jonge kinderen vaker voorlezen.

Anders dan Boekenpret (de voorloper van BoekStart) en veel andere gezinsgerichte programma's (zoals VVE Thuis) biedt BoekStart geen intensieve oudercoaching. Ouders kunnen wel hulp krijgen van de bibliothecaris, bijvoorbeeld bij het kiezen van geschikte boekjes voor hun baby, maar ze moeten daar zelf om vragen. De bibliotheek biedt ook cursussen aan over voorlezen aan heel jonge kinderen, maar ook daarvoor moeten ouders zich zelf aanmelden.

De afgelopen jaren is gewerkt aan professionalisering van bibliotheekmedewerkers, het ontwikkelen en aanbieden van instrumenten voor ouder-kindbijeenkomsten en betere communicatie (ook in meer talen) over BoekStart.

Om het bereik en de bekendheid van BoekStart te vergroten, vooral in laagopgeleide en minder geletterde gezinnen, hebben de bibliotheken de samenwerking met jeugdzorg geïntensiveerd. Zo zijn er sinds 2017 BoekStartcoaches werkzaam op inmiddels 180 consultatiebureaus om hier aandacht te besteden aan voorlezen. Deze speciaal opgeleide bibliotheekmedewerkers geven ouders tips over voorlezen aan en talige interactie met hun kind. Om de kennis van jeugdartsen en jeugdverpleegkundigen te vergroten en op te frissen is de geaccrediteerde e-learning 'Taalstimulering door voorlezen' ontwikkeld, inmiddels gevolgd door honderden jeugdartsen en -verpleegkundigen. Uit een beschrijving van de activiteiten van BoekStartcoaches (Sikkema, 2019) blijkt dat ouders, jeugdartsen en jeugdverpleegkundigen hun aanwezigheid op consultatiebureaus als plezierig ervaren, maar de coaches moeite hebben om werkzaamheden inhoud te geven.

HET EERSTE EFFECTONDERZOEK NAAR BOEKSTART

In opdracht van Stichting Lezen deden Van den Berg en Bus in 2011 onderzoek naar de effecten van BoekStart in Nederland. Ze vergeleken ouders uit BoekStartgemeenten die het BoekStartkoffertje bij de bibliotheek hadden opgehaald (experimentele groep) met vergelijkbare ouders uit gemeenten zonder BoekStartprogramma (controlegroep). In totaal ging het om 584 kinderen. Alle ouders vulden online een vragenlijst in over hun voorleesgedrag toen hun baby gemiddeld acht maanden was.

Veel ouders in de vrij hoogopgeleide steekproef bleken uit zichzelf al vroeg te beginnen met voorlezen. In deze groep kon BoekStart weinig invloed hebben op het voorlezen.

De onderzoekers richtten zich daarom op een groep baby's die zich niet zo gemakkelijk laat voorlezen: baby's met een moeilijk temperament. Deze kinderen zijn snel overprikkeld (Rothbart, 1981) en laten zich daardoor minder gemakkelijk voorlezen. Omdat deze baby's vaak fel en negatief reageren, voelen hun ouders zich onzeker en proberen ze door zo min mogelijk verbale interactie negatieve reacties van hun kind te vermijden (zie bijvoorbeeld Karrass et al., 2003). Om na te gaan of vooral kinderen met dit biologisch-psychologische kenmerk van BoekStart profiteren, lieten de onderzoekers ouders vragen invullen over het temperament van hun baby. Deze vragen (gebaseerd op de temperamentenlijst van Rothbart, 1981) gingen over gedrag als vaak zeuren, huilen, slaan en schoppen zittend op de arm van de ouder, bij het naar bed brengen of het wassen van gezicht of haren.

Zoals verwacht bleken de ouders van baby's met een lastiger temperament minder geneigd vroeg te beginnen met voorlezen. Maar dankzij BoekStart waren veel van deze ouders toch rond acht maanden met voorlezen gestart. In de controlegroep met qua gedrag even moeilijke baby's begonnen veel minder ouders zo vroeg.

Zeven maanden later vulden alle ouders opnieuw een online vragenlijst in, dit keer met vragen over de taal van het kind (N-CDI's Lijsten voor Communicatieve Ontwikkeling). Ze kregen een lijst met vijftig woorden en moesten per woord aangeven of hun kind het al begrijpt en actief gebruikt. In de groep met temperamentvolle baby's was de invloed van BoekStart zichtbaar: de taalscores van deze kinderen waren beduidend hoger dan die van een even 'moeilijke' controlegroep die geen vroege start met voorlezen had gemaakt. Zeker als we in aanmerking nemen dat de test niet afgestemd was op de interventie maar algemeen, is het effect ($d = 0.46$) groot: in de temperamentvolle groep scoorde 70-80% van de BoekStartkinderen hoger dan de vergelijkbare controlekinderen.

Daarmee komt BoekStart tegemoet aan de gangbare opvatting dat effectieve interventies het mogelijk moeten maken dat iedereen een ongeveer gelijk niveau kan bereiken. Het programma compenseert de problemen bij temperamentvolle kinderen: onder invloed van BoekStart worden ze even veel voorgelezen als hun rustigere leeftijdgenoten en is (daardoor) ook hun taalniveau vergelijkbaar. Zonder BoekStart blijven de temperamentvolle kinderen al op een leeftijd van vijftien maanden achter in taalontwikkeling op rustigere leeftijdgenootjes.

NIEUW EFFECTONDERZOEK NAAR BOEKSTART

LANGETERMIJNEFFECTEN

Zonder BoekStart lopen temperamentvolle kinderen met vijftien maanden al achter in taalontwikkeling, vergeleken met rustigere kinderen. Blijft deze achterstand bestaan tot ze 5 à 6 jaar oud zijn en formeel leesonderwijs beginnen? Of lopen ze hun achterstand in? De meeste drie- en vierjarigen krijgen plezier in verhaaltjes en worden dagelijks voorgelezen (Bus, 2001). Misschien maken de kinderen onder invloed hiervan een inhaalslag en verdwijnen de verschillen die we op de leeftijd van vijftien maanden vonden. Maar misschien blijkt de vroeg ontstane kloof moeilijk te overbruggen of wordt ze zelfs groter. Als dit laatste het geval zou zijn, is een leesbevorderingsprogramma als BoekStart onmisbaar in de preventie van taalachterstanden en de negatieve effecten daarvan voor de schoolcarrière.

In opdracht van Stichting Lezen startte daarom in 2017 een vervolgonderzoek naar de langetermijneffecten van BoekStart. We benaderden de ouders uit het eerste effectonderzoek (Van den Berg & Bus, 2014) vier jaar later opnieuw. In hoofdstuk 2 bespreken we onze bevindingen.

VOORLEESROUTINES

Behalve de langetermijneffecten op taalontwikkeling wilden we weten of er door BoekStart verschillen ontstaan in voorleesroutines binnen gezinnen. Resulteert een vroege start erin dat ouders en kinderen er meer toe geneigd zijn dagelijks voor te lezen na de eerste twee jaar? Verklaren verschillen in voorleesroutines eventuele langetermijneffecten? We beschrijven onze bevindingen in hoofdstuk 3.

BOEKSTART VERGELEKEN

We wilden ook meer te weten komen over de werkzame bestanddelen van BoekStart. Daarom hebben we het vergeleken met twee qua opzet en doel soortgelijke programma's: Reach Out and Read en Imagination Library. In al deze programma's staat het weggeven van kinderboeken aan ouders om zo het voorlezen thuis te bevorderen centraal.

De programma's zijn alle drie wijdverbreid en vaak onderzocht. In hoofdstuk 4 beschrijven we de bevindingen uit een meta-analyse van deze onderzoeken. Daarbij kijken we of het aantal weggegeven boeken en persoonlijke contacten met ouders van invloed zijn op de effecten.

VOORLEESTRAINING

Veel ouders vinden het moeilijk om heel jonge kinderen voor te lezen, omdat die nog niet of beperkt verbaal kunnen reageren en er alleen maar op uit lijken de boekjes in de mond te stoppen of erop te slaan. Hoe kun je een jong kind geleidelijk aan steeds meer interesseren voor de inhoud van boekjes en een constructieve rol geven tijdens voorlezen? Als laatste onderdeel van ons onderzoek hebben we gekeken of een digitale voorleestrainer ouders hierbij kan helpen. In hoofdstuk 5 worden de resultaten toegelicht.

We sluiten af met conclusies en aanbevelingen voor beleid en praktijk.

2 DE LANGETERMIJNEFFECTEN VAN BOEKSTART

Als ouders pas laat beginnen met voorlezen, horen kinderen in de eerste twee jaar veel minder taal dan leeftijdgenootjes die wel worden voorgelezen. Deze laatste kinderen horen volgens een schatting van Logan et al. (2019) gedurende de eerste twee levensjaren 20.000 woorden extra, uitgaande van een paar keer voorlezen per week. Als ouders dagelijks meerdere prentenboekjes voorlezen, loopt dit verschil op tot een half miljoen woorden extra. Vroeg beginnen met voorlezen geeft kinderen dus een enorme voorsprong in taalinput.

Minder voorlezen betekent niet alleen dat kinderen minder taal horen, maar ook minder diverse taal. Montag (2019) vergeleek de taal in honderd prentenboeken voor kinderen van 0-5 jaar met mondelinge taalfragmenten. Als maat voor de diversiteit van het taalgebruik berekende ze de verhouding tussen het aantal unieke woorden en het totale aantal woorden. Het taalgebruik in prentenboeken bleek veel gevarieerder: het aandeel unieke woorden is bijna twee keer zo hoog als in gesproken taal. Het is dus niet verrassend dat Van den Berg en Bus (2014) in hun eerste onderzoek naar de effecten van BoekStart zagen dat kinderen die vroeg voorgelezen worden al in het tweede levensjaar voorlopen in woordenschat.

In deze vervolgstudie bekijken we of deze vroege voorsprong blijft of in de peuterperiode weer verdwijnt (zie ook De Bondt & Bus, 2022). De meeste drie- en vierjarigen tonen een grote interesse in verhaaltjes en worden in deze periode geregeld voorgelezen (Bus, 2001). Het is dus niet ondenkbaar dat kinderen die niet van jongs af aan zijn voorgelezen een inhaalslag maken. In dat geval zou een vroege start met voorlezen minder urgent zijn dan wanneer de voorsprong wel duurzaam is en misschien zelfs groter wordt. Kinderen die al vroeg plezier beleven aan voorlezen vragen er misschien vaker om en maken daardoor wellicht snellere vorderingen dan hun leeftijdgenoten.

OPZET VAN HET ONDERZOEK

Om meer te weten te komen over de langetermijneffecten van BoekStart hebben we de ouders uit het eerste onderzoek vier jaar later opnieuw benaderd. We nodigden hen uit een vragenlijst over leesactiviteiten met hun kind in te vullen en vroegen toestemming om contact op te nemen met de school van hun kind – in de meeste gevallen groep 2 van een basisschool – en de resultaten van gestandaardiseerde taal- en rekentoetsen op te vragen. We zochten contact via e-mail en stuurden tot drie keer toe een herinnering als ouders niet reageerden. Dit onderzoek vond plaats van november 2016 tot januari 2017.

PARTICIPANTEN

Van de oorspronkelijke groep ($n = 584$) reageerde 80% ($n = 471$) en vulde ook 80% de online vragenlijst in. Bijna 70% van deze groep ouders ($n = 318$) stemde er bovendien mee in dat we toetsresultaten op de scholen opvroegen. Niet in alle gevallen ontvingen we bruikbare gegevens. Soms gebruikte de school helemaal geen toets ($n = 30$), een afwijkende toets ($n = 22$) of een soortgelijke test die eerder of later werd afgenomen ($n = 28$). Soms weigerde de school ($n = 10$) of waren de testresultaten incompleet ($n = 18$). Vier ouders trokken hun toestemming weer in toen ze merkten dat het verzoek een extra belasting vormde voor de school. Uiteindelijk hielden we zo bruikbare gegevens van 205 kinderen over, 128 uit de BoekStart- en 77 uit de controlegroep. Als indicator voor een moeilijk temperament gebruikten we Rothbarts vragenlijst, ingevuld door de ouders toen het kind ongeveer acht maanden oud was (zie hoofdstuk 1).

Net als bij het eerste onderzoek zijn in deze steekproef de laagstopgeleide ouders (alleen basisonderwijs, vmbo, onderbouw havo/vwo of mbo1) ondervertegenwoordigd. Slechts ongeveer 5% valt in deze categorie, terwijl ze een kwart uitmaken van de bevolking volgens landelijke CBS-gegevens.

De BoekStart- en controlegroep zijn goed vergelijkbaar qua sekse, gezinsamenstelling, thuistaal en deelname aan voorschoolse educatie. Wel waren de kinderen uit de controlegroep gemiddeld ruim een halve maand ouder en waren de BoekStartmoeders gemiddeld iets hoger opgeleid.

TAAL- EN REKENTOETSEN

De toets die het vaakst beschikbaar bleek te zijn ($n = 205$), was de Cito-toets *Taal voor kleuters*. Deze toets, die in januari in groep 2 wordt afgenomen, is bedoeld om de taalontwikkeling en ontluikende geletterdheid in kaart te brengen en op

basis daarvan het leren op school in de jaren daarna te voorspellen. De toets meet woordenschat, verhaalbegrip, rijmen, klanksynthese, kennis van leesconventies (zoals van links naar rechts lezen) en of kinderen het verhaalverloop op basis van een illustratie kunnen voorspellen.

Voor een bijna even grote groep kinderen ($n = 198$) beschikten we over *Rekenen voor Kleuters*, een toets die scholen ook midden groep 2 afnemen. Deze toets meet getalbegrip (omgaan met de telrij, omgaan met hoeveelheden, omgaan met getallen), meten (lengte, omtrek en oppervlakte, inhoud en gewicht en tijd) en meetkunde (oriënteren en lokaliseren, construeren, opereren met vormen en figuren).

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

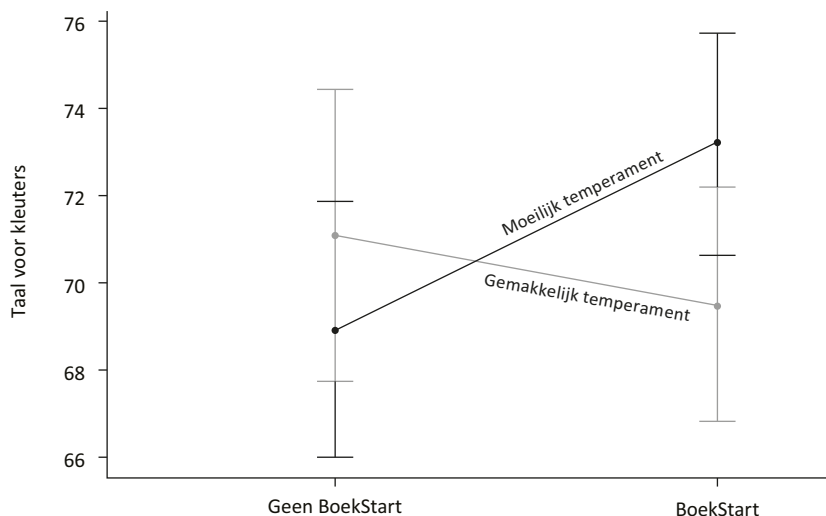
Eerst hebben we onderzocht of de BoekStartkinderen bij de taaltoets een voor-sprong hebben op kinderen uit de controlegroep. Daarbij hebben we in beide groepen onderscheid gemaakt tussen de 50% met een relatief moeilijk temperament en de 50% met een relatief gemakkelijk temperament als baby (op basis van de temperamentvragenlijst uit het eerste onderzoek). Figuur 1 toont de scores.

BoekStart heeft geen effect in de groep met een gemakkelijk temperament. De kinderen in deze groep scoren dus met of zonder BoekStart ongeveer even hoog op de taaltoets. Maar in de ‘temperamentvolle’ groep zijn er wel verschillen van betekenis. De BoekStartkinderen scoren veel hoger dan de controlegroep.

Het is ook opmerkelijk dat BoekStartkinderen met een moeilijk temperament hoger scoren dan kinderen met een gemakkelijk temperament. Als daarentegen de omgeving minder stimulerend is, zoals in de controlegroep, blijven de temperamentvolle kinderen achter bij de minder temperamentvolle.

Deze uitkomsten ondersteunen de theorie van differentiële gevoeligheid, namelijk dat sommige kinderen gevoeliger – en daarmee afhankelijker – zijn van de kwaliteit van hun omgeving. Ze blijven achter bij leeftijdgenoten als de stimulansen niet optimaal zijn, maar leren van een optimale omgeving juist meer. Deze beschrijving sluit aan bij de reactie van de temperamentvolle groep: in de controleconditie blijven hun taalscores achter bij die van rustigere leeftijdgenoten, maar onder invloed van BoekStart presteren ze zelfs beter. Dit patroon zie je al bij jonge kinderen (15 maanden) en geldt vier jaar later nog steeds. BoekStart compenseert dus niet alleen voor problemen, maar maakt het ook mogelijk dat kinderen zich beter ontwikkelen.

Bij de rekentoets zagen we deze verschillen niet: er waren geen significante effecten van BoekStart, temperament of de combinatie van beide.

FIGUUR 1 | GEMIDDELTE SCORES OP DE TOETS TAAL VOOR KLEUTERS VOOR DE GROEP BOEKSTART EN GEEN BOEKSTART, MET ONDERVERDELING NAAR 50% GEMAKKELIJK EN 50% MOEILIK TEMPERAMENT.

CONCLUSIE

De effecten van BoekStart zijn duurzaam. Vier jaar later zijn er nog steeds verschillen in de taalontwikkeling. Dit geldt niet voor alle kinderen, maar alleen voor de 50% die als baby een moeilijk temperament hadden. Deze kinderen zeurden, huilden, sloegen en schopten als baby veel, reden waarom hun ouders afzagen van voorlezen. Maar door BoekStart gingen hun ouders toch voorlezen en dat resulteert vier jaar later in een score die aanzienlijk hoger is dan die van de temperamentvolle kinderen uit de controlegroep.

Het kleine voordeel in de temperamentvolle groep dat zichtbaar was bij een leeftijd van vijftien maanden, is vier jaar later verder uitgegroeid tot een substantieel voordeel. Dat betekent dat vooral deze groep profiteert van een vroege start met voorlezen. Temperamentvolle kinderen zijn meer dan hun minder temperamentvolle leeftijdgenoten afhankelijk van een stimulerende omgeving om zich goed te ontwikkelen. BoekStart biedt zo'n optimale omgeving.

3 VOORLEESROUTINES VAN OUDERS VERGELEKEN

In dit hoofdstuk onderzoeken we of de geconstateerde effecten van BoekStart toe te schrijven zijn aan meer voorlezen in de kleuterperiode, iets waarvoor BoekStart in de eerste twee jaar de basis heeft gelegd (zie ook De Bondt & Bus, 2022).

VOORLEZEN ALS BEMIDDELAAR?

Als ouders vroeg beginnen met geregeld voorlezen, achten we de kans groot dat ze in de jaren daarna eerder meer dan minder gaan voorlezen. Door de vroege start hebben kinderen een voorsprong in taal en dat maakt luisteren naar verhalen nog aantrekkelijker (Raikes et al., 2006): naarmate kinderen meer zijn voorgelezen, beleven ze er meer plezier aan en gaan ze erom vragen als hun ouders het vergeten. Bovendien worden de ouders steeds vaardiger in voorlezen, wat eveneens kan bijdragen aan het plezier. We verwachten dan ook dat BoekStartgezinnen ook na de eerste twee jaar meer tijd besteden aan voorlezen. Misschien verklaart dit de latere taalvoorsprong.

In de groep die profiteert van BoekStart – de kinderen (50%) die als baby een relatief moeilijk temperament hadden – hebben we daarom getest of BoekStartgezinnen ook na de eerste twee jaar meer voorlezen dan de controlegroep. Het is daarbij de vraag of deze verschillen (deels of geheel) de langetermijneffecten van BoekStart op de score op de kleutertaaltoets verklaren.

We willen dus weten of voorlezen werkt als bemiddelaar (mediator) voor de geconstateerde hogere score op de taaltoets bij de temperamentvolle BoekStartkinderen.

VRAGENLIJST OVER VOORLEZEN

Toen de kinderen 5 à 6 jaar waren, lieten we alle ouders een online vragenlijst invullen om mogelijke verschillen in leesomgeving en geletterde activiteiten in het gezin

op te sporen. We vroegen onder meer naar het aantal kinderboeken in huis, waar in huis ze te vinden zijn (in de slaapkamer van de kinderen of woonkamer), hoe vaak het kind de bibliotheek bezoekt, hoe vaak ouders voorlezen, hoe lang een voorleessessie duurt, of lezen onderdeel is van de routine bij het slapengaan, of het kind spontaan vraagt om voorlezen, hoe lang het kind naar een verhaal kan luisteren en of het kind ook zelfstandig in boeken kijkt en bladert.

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

VOORLEESROUTINES

Zoals verwacht rapporteren de BoekStartouders al heel vroeg met voorlezen gestart te zijn en dat hun kind lid is van de bibliotheek. Ze verschillen hierin significant van de controlegroep (zie Tabel 1). Maar bij het voorlezen op kleuterleeftijd zijn er maar weinig verschillen. De controlegezinnen hebben even veel boeken als de BoekStartgezinnen en bezoeken de bibliotheek met dezelfde regelmaat. In bijna alle gezinnen hebben kinderen boeken in hun slaapkamer en in ruim drie kwart van de gezinnen is voorlezen onderdeel van de routines rond het slapengaan. In de meeste gezinnen lezen ouders ook op andere momenten van de dag voor.

We vonden maar één verschil: voorleessessies van langer dan een kwartier komen in de BoekStartgroep veel vaker voor dan in de controlegroep (58% versus 32%).

TABEL 1 | KENMERKEN VAN LEESACTIVITEITEN IN BOEKSTART- EN CONTROLEGEZINNEN

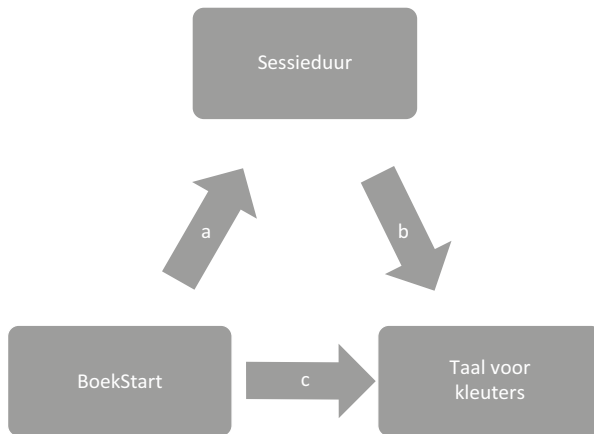
Activiteit	BoekStart n = 293	Controle n = 178
Een vroege start met voorlezen	55,0%	40,1%
Het kind is lid van de bibliotheek	95,2%	79,2%
Gaat ten minste 1x per maand naar de bibliotheek	31,1%	33,7%
Bezit 26-50 kinderboeken	61,0%	39,0%
Kinderboeken in de slaapkamer	96,2%	92,7%
Voorlezen voor het slapengaan	83,3%	83,1%
Voorlezen gedurende de dag	79,9%	76,4%
Sessieduur: voorleessessies > 15 min.	51,5%	32,0%

MEDIATIEMODEL ONTKRACHT

De langere voorleessessies zouden kunnen verklaren waarom BoekStartkinderen hoger scoren op de taaltoets. Het lijkt een klein verschil als elke sessie vijf minuten langer duurt, maar opgeteld levert dit grote verschillen op. Het kan betekenen dat

elke dag één prentenboek extra wordt voorgelezen. Over een jaar gezien zijn dat een heleboel prentenboeken en dus veel extra taalinput.

Stel dat de sessieduur inderdaad de verklaring is voor de relatie tussen BoekStart en de hogere taalscores in de temperamentvolle groep. Figuur 2 laat zien wat dit zou betekenen: BoekStart zou moeten leiden tot een langere sessieduur (pad a) en een langere sessieduur tot betere taalscores (pad b). Tegelijkertijd zou de directe relatie tussen BoekStart en hoge taalscore (pad c) moeten verdwijnen of afzwakken als sessieduur aan het model wordt toegevoegd. Het effect verloopt immers via de sessieduur.

FIGUUR 2 | MODEL VOOR SESSIEDUUR ALS VERKLARING VOOR DE RELATIE TUSSEN BOEKSTART EN HOGE TAALSCORES.

Maar de analyses ondersteunen ons mediatiemodel niet. Het c-pad is sterk: deelname aan BoekStart is een goede voorspeller voor hoge scores op de kleutertoets. Als we sessieduur naast BoekStart als voorspeller invoeren, zien we slechts een marginale verlaging. Uit de vragenlijsten kwam weliswaar naar voren dat BoekStartouders langer voorlezen (pad a), maar we vonden geen relatie tussen sessieduur en taalscores (pad b). Er zijn dus geen aanwijzingen dat de duur van voorleessessies als bemiddelaar werkt voor de effecten van BoekStart op de taalscores.

CONCLUSIE

Ouders in de BoekStartgroep lezen langer voor dan ouders in de controlegroep. Afgaande op de duur van de voorleessessies schatten we dat ruim de helft van de BoekStartkinderen meer dan drie prentenboeken per dag leest. In de controlegroep

daarentegen leest minder dan een derde van de kinderen zoveel boeken. Gemiddeld minder dan vijftien minuten voorlezen betekent immers maximaal twee boeken. Eén boek extra maakt over een langere periode veel uit en daarmee loopt het verschil in het aantal woorden dat kinderen via voorlezen horen snel op. Dit zou het verschil in scores op de taaltoets kunnen verklaren.

Maar de resultaten ondersteunen deze hypothese niet. Vooral nog is de extra taalinput in de eerste twee jaar dankzij een vroege start met voorlezen de beste verklaring voor de voorsprong van temperamentvolle BoekStartkinderen op de taaltoets voor kleuters. Als kinderen de eerste twee jaar niet of zelden worden voorgelezen, ligt de taalinput substantieel lager dan als ouders vroeg beginnen met voorlezen. Logan et al. (2019) schatten dat kinderen gedurende de eerste twee levensjaren 20.000 woorden extra horen, uitgaande van een paar keer per week voorlezen. Met meer boeken per dag loopt het op tot een half miljoen woorden extra. Zo bezien kan de BoekStartgroep al vroeg een grote voorsprong in taalontwikkeling opbouwen. Kinderen die niet vroeg voorgelezen worden, bouwen juist een taalachterstand op die in de daaropvolgende jaren groter wordt.

4 BOEKSTART VERGELEKEN MET ANDERE PROGRAMMA'S

In dit hoofdstuk vergelijken we BoekStart met twee programma's die qua opzet en doel vergelijkbaar zijn: Reach Out and Read en Imagination Library (zie ook De Bondt, Willenberg, & Bus, 2020). Alle drie de programma's zijn wijdverbreid; miljoenen gezinnen krijgen ermee te maken.

We hebben de effectiviteit van de drie 'boekgiftprogramma's' in kaart gebracht en vergeleken. Doel was om meer inzicht te krijgen in effectieve programma-kenmerken en in welke kinderen daarvan in het bijzonder profiteren.

DE DRIE PROGRAMMA'S IN HET KORT

BookStart begon in 1992 in het Verenigd Koninkrijk. Varianten erop zijn inmiddels wijdverbreid in Europa, Azië en Oceanië. In Nederland is het, na enkele pilots, in 2010 landelijk uitgerold via de bibliotheken. BoekStart is bedoeld om ouders te stimuleren vroeg te beginnen met voorlezen. Jonge ouders krijgen als hun baby ongeveer drie maanden is een uitnodiging om een presentje op te halen bij de lokale bibliotheek: een BoekStartkoffertje met twee voorleesboekjes, plus een bibliotheekabonnement voor hun kind cadeau om een vroege start met voorlezen te bevorderen. Jaarlijks worden in Nederland ongeveer 55.000 koffertjes uitgereikt, meer dan 600.000 in elf jaar.

Reach Out and Read is in de Verenigde Staten ontwikkeld en sinds 1989 in gebruik. Tijdens halfjaarlijkse bezoeken aan het consultatiebureau bespreekt de ouder, naast de gezondheid, ook de cognitieve ontwikkeling van het kind met een arts of verpleegkundige. Als de arts of verpleegkundige vermoedt dat het kind cognitief onvoldoende stimulansen krijgt en daardoor achter dreigt te raken, wordt gevraagd naar voorlezen ('Bent u al begonnen met voorlezen?') en krijgen ouders het advies dagelijks voor te lezen. De medewerker demonstreert hoe je een baby kunt voorlezen en geeft een geschikt boek mee naar huis. Ook de daaropvolgende

keren krijgen deze ouders een voorleesboek mee. Momenteel zijn er ruim 6.200 Reach Out and Read-locaties in de VS, waar 4.7 miljoen kinderen tussen de 0 en 5 jaar en hun ouders elk half jaar komen. Het programma verspreidt ruim zeven miljoen boeken per jaar (Reach Out and Read, n.d.) en bereikt 25% van alle ouders die in armoede leven (Klass e.a., 2009).

Imagination Library, een initiatief van Dolly Parton, is sinds 1995 in de Verenigde Staten in gebruik en recentelijk ook geïntroduceerd in Canada, het Verenigd Koninkrijk en Australië. Wie meedoet, ontvangt elke maand met de post een nieuw kinderboek. Dit begint bij de geboorte en gaat door tot kinderen vijf jaar oud zijn. Iedereen ongeacht opleiding of inkomen kan zich aanmelden en meedoen. Volgens Amerikaanse collega's die aan het programma meedoen, zijn de boeken goed-gekozen en van hoge kwaliteit (persoonlijke communicatie, AGB). Momenteel doen ongeveer 1.4 miljoen kinderen mee en sinds de start zijn 122 miljoen boeken uitgedeeld (Imagination Library, n.d.).

OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN

Voor alle drie programma's geldt dat ouders van jonge kinderen gratis boeken ontvangen om een vroege start met voorlezen aan te moedigen. Wel verschilt het aantal boeken dat gezinnen ontvangen en de frequentie waarmee dat gebeurt. Eén van onze hypotheses was dat als ouders geregeld een nieuw boek ontvangen dit een sterkere impuls geeft aan voorlezen dan wanneer zij een paar boeken tegelijkertijd ontvangen. Elk nieuw boek zou stimuleren om voor te gaan lezen.

BoekStartgezinnen in Nederland ontvangen eenmalig twee gratis boeken. In sommige andere landen ontvangen ze op twee afzonderlijke momenten een gratis boek, maar overal is het aantal boeken en ontvangstmomenten beperkt. Bij het programma Imagination Library daarentegen krijgen kinderen die meedoen elke maand een nieuw boek tot ze vijf jaar oud zijn. Vanaf de geboorte krijgt een kind dus in totaal zestig boeken. Ouders in het Reach Out and Read-programma krijgen vijf jaar lang een boek bij elk bezoek aan het consultatiebureau. Als we uitgaan van een interval van zes maanden, krijgen ze in totaal tien boeken. Als het aantal boeken een rol speelt, zou Imagination Library dus het meest effectief moeten zijn, gevolgd door Reach Out and Read en BoekStart.

Een tweede verschil zijn de persoonlijke contacten tussen ouders en uitvoerders van het programma. Onderdeel van Reach Out and Read is het contact met een arts of verpleegkundige van het consultatiebureau. Tijdens het consult legt die uit waarom voorlezen belangrijk is voor de cognitieve ontwikkeling van het kind.

We verwachten dat deze werkwijze – een deskundige verstrekt informatie over voorlezen als onderdeel van een consult over de gezondheid van het kind – extra gewicht geeft aan het advies.

BoekStart biedt minder persoonlijk contact. Als ouders het BoekStartkoffertje ophalen, heeft de bibliotheekmedewerker gelegenheid hen te wijzen op het belang van voorlezen. Onze indruk is dat dit niet altijd gebeurt. In veel gevallen beperkt de bibliotheekmedewerker zich ertoe praktische informatie te geven, zoals waar de babyboeken te vinden zijn. Als ouders zich onzeker voelen over voorlezen aan een heel jong kind, kunnen ze hulp krijgen tijdens speciale bijeenkomsten, maar heel weinig ouders maken hier gebruik van (Van den Berg & Bus, 2014).

Bij Imagination Library ten slotte is er helemaal geen persoonlijk contact; de boeken worden anoniem via de post verspreid.

Als persoonlijk contact met ouders ertoe doet, dan verwachten we de grootste effecten voor Reach Out and Read, gevolgd door BoekStart en Imagination Library.

DE PROEF OP DE SOM

Om de effectiviteit van de drie programma's te kunnen vergelijken hebben we een meta-analyse gedaan.¹ In totaal hebben we 44 effectstudies geanalyseerd: 15 over Imagination Library, 18 over Reach Out and Read en 11 over BoekStart.

We verwachtten effecten van de programma's op de leesinteresse en leesvaardigheid van kinderen. Daarnaast verwachtten we dat deze effecten tot stand komen via een stimulerende thuisomgeving.

EFFECTEN OP DE THUISOMGEVING

Verrijken de programma's de thuisomgeving? En verandert er iets in de interesse van ouders in voorlezen, hoe vaak ze voorlezen, het aantal boeken in huis of hoe vaak ouder en kind de bibliotheek bezoeken? Dit is in 28 studies onderzocht en het gemiddelde effect van de drie programma's op de thuisomgeving blijkt positief. Van alle aspecten van de thuisomgeving laat de voorleesfrequentie de sterkste effecten zien.

Qua effecten op de thuisomgeving scoort Imagination Library net iets beter dan de andere twee programma's, maar de verschillen zijn verwaarloosbaar.

Verder sorteerden alle programma's de meeste effecten bij laagopgeleide ouders. Dit klinkt plausibel: laagopgeleide gezinnen zullen minder vaak over geschikte

1 Zie bijlage I voor een verantwoording van de studiekeuzes en de statistische data over effecten.

kinderboeken beschikken en ook later beginnen met voorlezen. Daardoor kunnen de programma's voor deze groep meer betekenen.

EFFECTEN OP DE LEESINTERESSE EN LEESVAARDIGHEDEN

Drieëntwintig studies onderzochten de effecten van de programma's op de leesinteresse en de taal- en leesvaardigheden van de kinderen. Gemiddeld is het effect positief, waarbij de leesinteresse van de kinderen veruit de sterkste effecten laat zien.

Van de drie programma's scoort Reach Out and Read – het enige programma met veel persoonlijke contacten – het beste. Dat is een aanwijzing dat een programma effectiever is als er persoonlijke contacten met ouders zijn.

CONCLUSIE

Zowel voorleesroutines in het gezin als de leesinteresse en leesvaardigheden van de kinderen verbeteren door de boekgiftprogramma's. Deze resultaten ondersteunen een sneeuwbaaleffect. Door een vroege start groeien de taal- en leesvaardigheden en krijgen kinderen meer interesse in voorlezen. Als gevolg daarvan gaan ouders meer voorlezen, waardoor taal- en leesvaardigheden nog meer toenemen.

Twee van de drie programma's geven maar een paar boeken weg (BoekStart en Reach Out and Read), maar zijn desondanks vrijwel even effectief als het programma met elke maand een nieuw boek (Imagination Library). Dit laatste programma scoorde op de thuisomgeving weliswaar iets beter, maar de verschillen waren niet noemenswaardig (al was dat misschien anders was geweest als we meer studies over Imagination Library hadden gevonden). Het aantal boeken dat gezinnen ontvangen is dus niet van invloed op de effectiviteit van de programma's. Wellicht belangrijker dan het aantal boeken is dat er iets in huis is dat ouders een zetje in de gewenste richting geeft. De Ridder en Tummers (2019) noemen dit *nudging*: de boeken, het koffertje of iets anders herinneren ouders eraan dat ze nog moeten voorlezen.

Onze bevinding dat Reach Out and Read groter effect sorteert op de leesinteresse en de taal- en leesvaardigheden van kinderen kan betekenen dat coaching voor ouders belangrijk is. In dit programma krijgen ouders advies over voorlezen tijdens een consult waarin zaken aan bod komen die met de gezondheid van het kind verband houden, zoals voeding en vaccinatie. Wellicht verleent deze context extra gewicht aan het advies over voorlezen en tonen ouders zich daardoor meer ontvankelijk voor het advies. Het maakt daarbij niet uit of de arts of verpleegkundige het voorleesadvies geeft. Het lijkt erop dat vooral de inbedding van het advies ertoe doet: een gesprek over relevante aspecten voor de gezondheid van je kind.

5 KAN EEN DIGITALE VOORLEESTRAINER OUDERS LEREN VOORLEZEN?

Voorlezen aan een dreumes is moeilijker en stelt andere eisen dan voorlezen aan een kleuter. Een digitale voorleestrainer zou ouders een steuntje in de rug kunnen geven. We ontwikkelden samen met appontwikkelaar Het Woeste Woud een eerste concept, de app ‘de voorleestrainer’. Deze heeft als belangrijkste boodschap: volg de interesse van je kind en speel daarop in. In dit hoofdstuk beschrijven we de ontwikkeling van de app, mede gebaseerd op onze observaties van voorleessessies met jonge kinderen.

VOORLEZEN AAN DREUMESEN

Voorlezen aan een dreumes is moeilijker en stelt andere eisen dan voorlezen aan een kleuter. Jonge kinderen kunnen nog niet of beperkt verbaal reageren en lijken er alleen maar op uit de boekjes in de mond te stoppen of erop te slaan. Een verhaalgerichte aanpak slaat niet aan, omdat een dreumes nog niet weet wat er aan boekjes te beleven valt.

Tijdens onze observaties van voorleessessies met peuters zagen we dat het beter werkt om je als ouder te laten leiden door de reacties van je kind op de plaatjes in het boek. Wat leek te werken zijn de volgende gedragingen:

- ouders stoppen met voorlezen als het kind er geen zin meer in heeft, ook als het boek nog niet uit is;
- ouders laten hun kinderen bladeren en zo meebepalen hoe lang ze op een bladzijde blijven en welk deel van het boek meer of minder aandacht krijgt;
- ouders vinden het geen probleem om langere tijd op een bladzijde te blijven hangen en meerdere keren te herhalen wat daar te zien is; ze willen ook niet per se elke bladzijde voorlezen;
- ouders richten de aandacht van de kinderen op het boek en proberen bij hen reacties uit te lokken;
- ouders geven het kind voldoende tijd om te reageren op hun vragen en reageren zelf weer op hun kinderen.

EEN VOORBEELDIGE SESSIE

Een goed voorbeeld is de voorleessessie van de moeder van de 26 maanden oude Mitch (zie kader). Ze laat Mitch het tempo bepalen: hij mag zelf bladeren en beslissen wanneer een bladzijde wordt omgeslagen. Mitch corrigeert zijn moeder als ze het een keer vergeet en zij excuseert zich daarvoor (regel 41-45).

Ze heeft de verhaallijn voor ogen en haar vragen en uitleg zijn erop gericht de belangrijkste gebeurtenissen te verduidelijken (regel 11-21). Ze stelt nooit vragen over irrelevante details in de plaatjes.

Ze beschrijft wat Mitch op de plaatjes moet zien om het verhaal te kunnen volgen. Ze wijst bijvoorbeeld de dieren aan als ze door het bos rennen op zoek naar de mama van de kleine uil en ze beschrijft wat ze ziet (regel 36-40).

Ze zoekt voortdurend mogelijkheden om reacties van Mitch uit te lokken met vragen en helpt hem als hij die niet beantwoorden kan. Ze laat hem zeggen wat er op het plaatje te zien is (regel 6) of vraagt wat hij denkt dat er gebeurt (regel 11).

Ze geeft Mitch alle tijd te reageren. Er vallen geregeld lange stiltes; ze wacht soms meer dan tien seconden op zijn reactie (regel 47). Ze laat Mitch rustig kijken en nadenken zonder direct zelf antwoord te geven (regel 46-48).

Ze neemt de reacties van Mitch serieus en corrigeert hem zo nodig. Als Mitch denkt dat de kleine uil vliegt, zoekt ze naar mogelijkheden om duidelijk te maken dat het geen vliegen, maar vallen is (regel 11-21).

Een deel uit een voorbeeldige voorleessessie van Mitch (26 maanden; Mi) en zijn moeder (Mo):

1. Ze zitten naast elkaar op de bank. Moeder houdt het boek vast en ze kijken naar de kaft.
2. Mo: Kijk eens wat een mooi boek. Het heet *Mama kwijt*.
3. Mi bladert naar de eerste bladzijde.
4. Mo: Mama kwijt, dat moeten we niet hebben.
5. Als de eerste bladzijde voorligt
6. Mo: Wat is dit? (wijst en kijkt naar Mitch, die intens naar de bladzijde kijkt, maar niet reageert).
7. Mo (na even gewacht te hebben): een mama-uil en een baby, zie je dat?
8. Mi slaat de bladzijde om.
9. Mo: O nee, wat gebeurt er? O o, wat gebeurt er?
10. Mi kijkt gespannen en glimlacht even.
11. Mo: Wat gebeurt er met het baby-uiltje, Mitch?
12. Mi: Hij vliegt.
13. Mo: Ja, hij vliegt.
14. Mi bladert terug.
15. Mo: Kijk, hij slaapt en valt opzij (ze doet het voor, laat zich tegen Mitch aan vallen) en hij kukelt uit de boom.
16. Terwijl ze vertelt, wijst ze de gebeurtenissen aan; Mitch volgt ingespannen haar vinger.

17. Mo: Dat is niet goed, he?
18. Mi kijkt gespannen en lijkt het nog steeds niet helemaal te begrijpen.
19. Mo: Kijk, hier zit hij nog op de boom (gaat terug naar eerste plaatje) en hier niet meer.
20. Mi: Vliegt hij eraf...
21. Mo: Ja, hij is gevallen.
22. Mi zit ingespannen te kijken en Mo wacht geduldig af.
23. Dan slaat Mitch een beetje onhandig de bladzijde om.
24. Mo helpt.
25. Mo: Voorzichtig met de bladzijde, we zijn zuinig met de boeken.
26. Mo: (wijst) Kijk, hij valt naar beneden, boink, boink, boink.
27. Dan wijst ze naar een ander deel van het plaatje.
28. Mo: En daar zijn de dieren van het bos.
29. Mitch volgt haar vinger met zijn ogen.
30. Mo slaat net als een van de dieren op het plaatje (de beer) haar hand voor de mond.
31. Mo: Doet hand voor de mond, zo. Want hij schrikt.
32. Mo: En wie is dat?
33. Mi: Muis.
34. Mo: Eekhoorn, lijkt op een muis.
35. Mitch neemt weer het initiatief een bladzijde om te slaan en slaat om.
36. Mo: 'Gaat het?' vraagt eekhoorn. 'Ik ben mijn mama kwijt,' piept kleine uil.
37. Mo: (dramatisch) O nee Mitch, en nu?
38. Mo: Samen rennen ze door het bos (wijst), zie je dat?
39. Mo: Eekhoorn kijkt even achterom (wijst), komt kleine uil wel met me mee?
40. Mi: Ja (lacht).
41. Mo slaat bladzijde om.
42. Mi: Nee, ik.
43. Mo: Wil jij de bladzijde doen?
44. Mo slaat weer terug.
45. Mitch slaat bladzijde om.
46. Mo: (leest) Dit is jouw mama.
47. Mitch kijkt heel lang en intens, zijn moeder laat hem kijken en denken.
48. Mi: Ja, dit is de mama.
49. Mo: (verbaasd) Is dat de mama van uil?
50. Mi: Ja? (aarzelend)
51. Hij kijkt weer secondenlang.
52. Mi: Nee. (aarzelend)
53. Mo bladert terug naar begin.
54. Mo: Dit is de mama van uil.
55. Mo: (terug op de bladzijde waar ze gekomen waren) Deze is wel groot, maar niet de mama van uil.
56. Mo: Wat is dit?
57. Mi: Papa.

ONTWERP VAN DE VOORLEESTRAINER

Met dergelijke voorbeelden in gedachten ontwikkelden we een digitale voorlees-trainer. In de ontwerpfase experimenteerden we met diverse instructievormen en testten we iedere nieuwe versie op enkele ouders. De uiteindelijke trainer is een digitaal prentenboek over een jongen en zijn hond – *Mo en Morris* – met bijbehorende instructievideo's, opdrachten voor de ouders om te leren hoe ze reacties en vragen bij het kind uit kunnen lokken, blauwe balken die ouders aan belangrijke principes herinneren en spelelementen (een punten- en medaillesysteem).

DE OPZET VAN HET ONDERZOEK¹

Aan ons onderzoek deden vijftig ouders mee (op één na allemaal moeders) van jonge kinderen. Deze kinderen waren tussen de anderhalf en tweeënhalf jaar oud, met even veel jongens als meisjes. Het lukte niet om vooral de laagstopgeleide ouders te werven. Uiteindelijk is driekwart van de ouders hoogopgeleid (hbo/wo).

Een deel van de ouders ($n = 23$) kreeg vier weken lang toegang tot de voorlees-trainer. Ze zijn vergeleken met de andere 27 ouders die deze toegang niet hadden. We vroegen alle ouders geregeld voor te lezen. Ter aanmoediging ontvingen de ouders uit de controlegroep twee voor de leeftijd geschikte papieren boekjes: *Klipperdeklop* en *Waar is Dribbel?*

Google Analytics registreerde hoe vaak een ouder de voorlees-trainer opende en hoe lang elke sessie met de trainer duurde. Aan het eind (na vier weken) vulden de ouders een vragenlijst in over hun manier van voorlezen.

Verder bezochten we alle ouders thuis en maakten we een video terwijl ze een boek (meestal: *Mama kwijt*) voorlazen. We codeerden alle video's, waarbij we vooral op het volgende gedrag letten:

- **De setting**

Houding (kind op schoot met de rug naar de ouder toe, op schoot met gezicht naar de ouder, kind zit naast de ouder, kind staat naast de ouder); afleiders in de omgeving (radio, tv, telefoon, andere kinderen, andere volwassenen, speelgoed, huisdieren); kind eet tijdens voorlezen of heeft speen in de mond; oogcontact tussen ouder en kind; en of eventuele gebaren om gebeurtenissen te verduidelijken zichtbaar zijn voor het kind.

1 Zie bijlage 1 voor nadere details hierover.

- **De rol van het kind**

Houdt het kind het boek vast? Mag het kind de bladzijden omslaan?
Wie bepaalt het tempo? Gaat het kind spontaan bladeren als het boek uit is?
Wil het kind het boek een tweede, derde, vierde of zelfs vijfde keer lezen?

- **Het verloop van de voorleessessie**

Stimuleert de ouder een actieve rol van het kind? Stelt de ouder vragen? Stuurt de ouder de aandacht van het kind door aandacht op onderdelen van de plaatjes te richten? Reageert de ouder op de reacties van het kind? Begrijpt de ouder de reacties van het kind? Verbaliseert het kind verstaanbaar? Gebruikt de ouder gebaren om gebeurtenissen te verduidelijken? Wijzen de reacties van het kind op enig begrip van de gebeurtenissen? Stimuleert de ouder inleving in personages? Ligt het tempo de tweede of derde keer hoger?

- **Fricities**

Negeert de ouder interesses van het kind? Snelt de ouder door het boek om snel klaar te zijn? Wordt de sessie afgebroken? Weet de ouder het kind als het even afgeleid is weer te verleiden om te luisteren?

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

Van de 23 ouders die werkten met de voorleestrainer, heeft driekwart (78%) alles doorlopen. Ze hebben dus aan alle fases meegedaan en alle tips en strategieën onder ogen gehad. Gemiddeld bezochten ze de voorleestrainer tien keer, verspreid over gemiddeld 27 dagen. Gemiddeld besteedden ze in totaal bijna anderhalf uur (82 minuten) aan de trainer.

INVLOED VAN DE VOORLEESTRAINER

Zorgt het werken met de voorleestrainer voor een andere blik van ouders op voorlezen? Dat blijkt inderdaad het geval: meer ouders uit deze groep dan uit de controlegroep beseffen dat plezier tijdens het voorlezen belangrijker is dan nieuwe woorden leren of een boek uitlezen. Ze vinden bovendien vaker dat het kind de duur van een voorleessessie moet bepalen, dat je beter kunt stoppen als je kind niet wil luisteren en dat je niet per se het hele boek of alle tekst hoeft voor te lezen.

De observaties bevestigen dat de aanpak van de ouders die werkten met de voorleestrainer op sommige punten anders is dan die van de controlegroep. Ze geven hun kind vaker een grotere inbreng: het mag de bladzijden omslaan en het tempo bepalen. De ouders wachten geduldig tot hun kind genoeg heeft van een

pagina en verder bladert. Ook hebben hun kinderen minder vaak een speen in de mond, waardoor ze verbaal kunnen reageren.

WAT NOG NIET GOED WERKT

De trainer benadrukt dat ouder en kind beiden het boek goed moeten kunnen zien. Deze instructie bleek niet duidelijk genoeg. Kinderen zitten vaak op schoot met de rug naar de ouder toe, waardoor deze onmogelijk kan zien waar het kind naar kijkt en hoe het reageert op wat er te zien is. In de opgenomen sessies zagen we ook weinig dat ouders de aandacht van het kind naar een plaatje trekken en vervolgens observeren hoe het kind reageert en de eigen reacties daarop afstemmen. De ouders monitoren het kind niet, stellen niet veel vragen en reageren niet consequent op hun kind. Veel ouders wijzen en geven commentaar zonder eerst reacties bij het kind uit te lokken.

Ouders nemen de belangrijkste boodschap in de trainer – volg het kind – dus slechts beperkt over. De meeste ouders lezen kinderen de tekst voor, waarna ze iets aanwijzen of een vraag stellen, in plaats van zich te laten leiden door de reacties van het kind en wat dit begrijpt van de gebeurtenissen.

CONCLUSIE

Ouders veranderen na gemiddeld bijna anderhalf uur oefenen met de voorlees-trainer weinig in hun manier van voorlezen. De hoofdboodschap in de trainer – lok reacties bij uw kind uit en reageer daar vervolgens op – nemen ze niet over. De meesten houden vast aan het voorleesstramien bij vier- en vijfjarigen: ze lezen de tekst en geven commentaar bij de plaatjes of stellen een vraag. De kindgerichte aanpak van de moeder van Mitch is uitzonderlijk: aandacht richten op hoofdgebeurtenissen in het verhaal en daarop zijn reacties uitlokken; hem alle tijd geven te reageren; proberen om de gebeurtenissen te verduidelijken als duidelijk is dat hij ze niet begrijpt.

We zien wel kleine veranderingen door de voorleestrainer: kinderen krijgen meer invloed op het tempo waarin het boek gelezen wordt; ze mogen vaker de bladzijden omslaan. Maar het belangrijkste doel van de trainer, een verschuiving bewerken van een voornamelijk oudergestuurde naar een meer kindgestuurde sessie, is in de meeste gevallen niet gerealiseerd.

Het eerste concept van de voorleestrainer voldoet dus nog niet aan de verwachtingen. De app geeft suggesties hoe ouders reacties van het kind kunnen uitlokken en daar vervolgens op reageren. Maar onze indruk is dat de trainer de ouder hiervoor onvoldoende houvast geeft. Zo geeft de trainer vooral algemene tips (richt de

aandacht van je kind op het plaatje en monitor waar je kind naar kijkt). Wellicht is belangrijker dat ouders reacties *op het verhaal* uitlokken en zo samen met hun kind het verhaal in een vraag- en antwoordspel reconstrueren. De trainer besteedt hier onvoldoende aandacht aan.

De moeder van Mitch laat op verschillende momenten zien hoe je reacties kunt uitlokken die aanknopingspunten bieden voor een gesprek over het verhaal. Ze roept bijvoorbeeld dramatisch uit: ‘O nee, wat gebeurt er? O o, wat gebeurt er?’ Dit leidt ertoe dat Mitch de bladzijde nauwgezet bekijkt en vervolgens probeert te verwoorden wat er te zien is. Zijn reactie, ‘Hij vliegt,’ maakt duidelijk dat Mitch de gebeurtenissen op de eerdere bladzijden niet begrepen heeft: kleine uil vliegt immers niet, maar is uit het nest gevallen. Voor zijn moeder is dit aanleiding om terug te bladeren en samen nogmaals te bekijken wat er precies met kleine uil gebeurt.

Zoals gezegd is Mitch’ moeder een uitzondering. De meeste ouders houden vast aan een procedure die ze bij oudere kinderen volgen: de tekst voorlezen en dan een vraag stellen en iets uitleggen als het antwoord niet bevredigend is. Specifiekere tips in de voorleestrainer zouden ouders kunnen helpen om meer het kind te volgen en daarop te reageren. Dat vraagt om een verbeterd ontwerp van de app, gebaseerd op inzichten over wat werkt bij jonge kinderen. Onze observaties geven daartoe een eerste aanzet.

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Onze bevindingen ondersteunen het motto van Stichting Lezen: ‘Lees je nu, lees je later.’ De kinderen die vroeg, al in de eerste twee levensjaren, geregeld met boeken in aanraking komen, zijn beter voorbereid op leren lezen in groep drie, zoals de scores op de taaltoets voor kleuters duidelijk maken. *Een vroege start met voorlezen verhoogt de kans dat kinderen zonder problemen leren lezen.*

In dit hoofdstuk plaatsen we de bevindingen in een breder perspectief en formuleren we op basis daarvan aanbevelingen voor het beleid en de praktijk.

CONCLUSIES

DUURZAME EFFECTEN VAN BOEKSTART

Uit het eerste onderzoek naar BoekStart (Van den Berg & Bus, 2015) bleek al dat de meeste ouders met rustige baby’s vroeg beginnen met voorlezen. Voor de taalontwikkeling van hun kinderen maakt het minder uit of het gezin wel of niet meedoet met BoekStart. Anders is dat voor de kinderen met een relatief moeilijk temperament. Voor hen is een vroeg begin met voorlezen minder vanzelfsprekend. Hun ouders willen prikkels die negatief gedrag veroorzaken zoveel mogelijk vermijden en zijn daarom onzeker over de vraag of voorlezen voor hun kind wel een goed idee is. Voor deze kinderen maakt BoekStart het verschil: gesteund door BoekStart beginnen deze ouders toch vroeg met voorlezen. Daarmee geven deze ouders hun kinderen waardevolle taalbagage mee. Hun woordenschat met vijftien maanden is vergelijkbaar met die van rustigere BoekStartkinderen en uitgebreider dan die van temperamentvolle kinderen die niet meededen aan BoekStart.

Het in dit boek beschreven vervolgonderzoek maakt duidelijk dat deze effecten van BoekStart op de taalontwikkeling duurzaam zijn. Ze zorgen vier jaar later voor hogere scores op de taaltoets voor kleuters. Temperamentvolle kinderen zijn dus dankzij BoekStart aanzienlijk beter voorbereid dan de controlegroep op het

leesonderwijs in groep drie. Ze lopen daardoor minder risico op leerproblemen of negatieve ervaringen op school.

Onze bevindingen sluiten aan bij de theorie van Bronfenbrenner (1979) dat effecten van programma's het resultaat zijn van een samenspel tussen alle componenten: hier interacties tussen ouders, kinderen en het programma. Wie met dit samenspel geen rekening houdt, kan gemakkelijk effecten over het hoofd zien. Voor een relatief hoogopgeleide groep ouders geldt dat niet iedereen een leesbevorderingsprogramma als BoekStart nodig heeft. Of kinderen van BoekStart profiteren, hangt af van kenmerken als temperament. Rustige kinderen worden ook zonder BoekStart al vroeg voorgelezen, maar voor de meer temperamentvolle kinderen maakt BoekStart het verschil.

In lijn met de theorie van differentiële gevoeligheid blijven de temperamentvolle kinderen in taalontwikkeling achter als ze niet meedoen met BoekStart, maar presteren ze zelfs veel beter dan hun minder temperamentvolle leeftijdgenoten als ze wél meedoen. Dit effect is duurzaam: vier jaar later scoren de temperamentvolle BoekStartkinderen veel hoger dan de rustigere BoekStartkinderen. Programma's als BoekStart kunnen dus in belangrijke mate bijdragen aan een voor deze kinderen optimale leeromgeving.

VOORLEESROUTINES

We hebben onderzocht of BoekStart de voorleesroutines na de eerste twee jaar beïnvloedt en of eventuele verschillen daarin de gevonden hoge scores op de taaltoets van temperamentvolle BoekStartkinderen kunnen verklaren. Het enige verschil tussen de BoekStart- en controlegroep bleek de duur van de voorleessessies te zijn. Ogenscheinlijk is het verschil met de controlegroep klein: vijf tot hooguit tien minuten langer voorlezen per sessie. Bedenk echter dat dit verschil gelijkstaat aan één extra prentenboek per keer en dat kan verschil maken voor de taal- en leesontwikkeling. De analyses ondersteunen deze hypothese echter niet. Vooralsnog gaan we er daarom vanuit dat een vroeg ontstane kloof in taalontwikkeling, als gevolg van een late start met voorlezen, later lastig te overbruggen is.

LAAGOPGELEIDE OUDERS

Ondanks pogingen van de onderzoekers was de onderzochte BoekStartgroep niet representatief voor het opleidingsniveau in de Nederlandse bevolking. Helaas is de laagstopgeleide groep ouders, waar de sterkste effecten van leesbevordering te verwachten zijn, ondervertegenwoordigd. Dat desondanks een groot deel van de onderzochte kinderen profiteert van BoekStart maakt duidelijk dat leesbevordering

niet alleen belangrijk is voor de laagstopgeleide gezinnen, zoals vaak aangenomen wordt, maar voor alle kinderen.

Mogelijk hadden in een onderzoeksopzet met mondelinge interviews in plaats van een online vragenlijst meer laagopgeleide ouders meegedaan. Maar belangrijker lijkt dat bij deze ouders weinig animo is voor BoekStart. De steekproef lijkt daarmee een goede afspiegeling van de groep ouders die doorgaans meedoen met BoekStart.

Vraag is dan waarom laagopgeleide en minder geletterde ouders niet meedoen aan BoekStart. Wellicht vinden veel ouders voorlezen aan een jong kind lastig. Van den Berg en Bus kregen in persoonlijke contacten meermalen te horen: ‘Denk maar niet dat ik een baby ga voorlezen.’ We hebben ook de indruk dat deze ouders zich niet op hun gemak voelen in de bibliotheek. Enkele jonge ouders vertelden ons dat bibliothecarissen vooral ‘benadrukken wat moet en niet mag: boekjes moeten in acceptabele staat worden terugbezorgd, maak ze niet al te vies. Deze boodschap is ontmoedigend. In het contact met ouders zouden liever positieve tips aandacht moeten krijgen: hoe leuk voorlezen met een jong kind kan zijn en waar ze geschikte boekjes en tips vinden.

Onze meta-analyse laat zien dat boekgiftprogramma’s in laagopgeleide en laaggeletterde gezinnen succesvoller zijn als ouders in een medische setting het advies krijgen om voor te lezen. In het Amerikaanse programma Reach Out and Read spreekt een arts of verpleegkundige tijdens het halfjaarlijkse bezoek aan het consultatiebureau met de ouders over de gezondheid en verzorging van hun kind. Als het vermoeden bestaat dat de ouders de taalontwikkeling onvoldoende stimuleren, benadrukt de medewerker hoe belangrijk voorlezen is en demonstreert hij of zij hoe je een heel jong kind kunt voorlezen. De ouders krijgen een geschikt boek mee naar huis. Vooral inbedding van het advies in een consult over de algehele gezondheidstoestand van het kind lijkt ertoe bij te dragen dat ouders activiteiten als voorlezen als onderdeel van de opvoeding leren zien. Het advies krijgt door deze setting extra gewicht: ouders raken er meer van doordrongen dat voorlezen geen overdaad is, maar noodzaak.

In Nederland werken sinds kort op bijna honderdtachtig consultatiebureaus BoekStartcoaches, die de jeugdarts en jeugdverpleegkundige ondersteunen. Hun opdracht is om met ouders in gesprek te gaan, een luisterend oor te bieden en gerichte voorleesondersteuning te geven. Nadeel is dat het contact tussen de ouders en de coach vrijblijvend is. De ouders die er het meest van zouden kunnen profiteren, kunnen zich er gemakkelijk aan onttrekken, zoals ze ook afzien van deelname aan BoekStart. Een tweede bezwaar is dat de activiteiten van de BoekStartcoaches

losstaan van die van de consultatiebureamedewerkers. Daarmee mis je de inbedding in een medisch adviesgesprek, het element dat juist bepalend lijkt voor de effectiviteit van Reach Out and Read. Het verdient daarom aanbeveling om het gesprek over voorlezen, net als binnen Reach Out and Read, meer in te bedden in het reguliere consultatiegesprek.

HULP BIJ VOORLEZEN

Er bestaan onder ouders veel misvattingen over hoe je jonge kinderen het beste kunt voorlezen. Zo denken veel ouders dat je zo vaak en zo veel mogelijk boeken moet lezen. Maryanne Wolf beschrijft in *Reader Come Home* (2018) hoe een moeder in een wachtkamer haar vijf maanden oude baby een dertig pagina's lang Dr. Seuss-boek voorleest. De uitkomst laat zich raden.

De door ons ontwikkelde digitale voorleestrainer is bedoeld om dit soort situaties te voorkomen en te verduidelijken hoe je samen met een heel jong kind plezier kunt beleven aan een boek. De trainer helpt ouders om het voorlezen beter af te stemmen op kinderen tussen anderhalf en tweeënhalf jaar, en het klassieke voorleesstramien – eerst de tekst voorlezen en daarna reacties bij het kind uitlokken met vragen en opmerkingen – te doorbreken. Het blijkt beter als de ouder in een vraagen antwoordspel met het kind het verhaal reconstrueert. Voorlezen van de tekst kan daar onderdeel van zijn, maar is nooit het startpunt.

Een digitale trainer bouwen met deze boodschap is echter geen sinecure. Onze trainer bevatte een digitaal prentenboek waarmee ouders een hands-on training kregen. Het voordeel daarvan is dat ouders belangrijke principes niet hoeven te memoriseren voor ze gaan voorlezen. Maar de huidige vorm van de voorleestrainer blijkt slechts marginaal bij te dragen aan betere voorleessessies met jonge kinderen. Voor een optimale uitwerking zijn meer experimenten met verbeterde versies nodig.

Samengevat maakt BoekStart de thuisomgeving van veel gezinnen in de eerste twee jaar taliger. Het programma draagt zo bij aan de taal- en leesontwikkeling in de voorschoolse fase en verhoogt daarmee de kansen op een succesvolle schoolcarrière. Het leesbevorderingsprogramma BoekStart heeft vooralsnog minder aantrekkingskracht op de laagstopgeleide ouders. Het programma Reach Out and Read kan een bron van inspiratie zijn om ook deze groep te bereiken. Daarnaast is hulp aan ouders bij het voorlezen van hun jonge kind belangrijk.

AANBEVELINGEN

Op basis van bovenstaande conclusies kunnen we de volgende aanbevelingen formuleren voor het beleid en de praktijk:

- Blijf programma's als BoekStart stimuleren en subsidiëren: ze leveren een onmisbare bijdrage aan de vroege taalontwikkeling van kinderen.
- Bevorder deelname aan BoekStart in alle lagen van de bevolking, want het kan ook bij kinderen van hoogopgeleide ouders het verschil maken.
- Bevorder gericht de deelname van laagopgeleide ouders aan BoekStart: in deze gezinnen komt voorlezen op jonge leeftijd het minst voor en is de meeste winst te behalen.
- Om laagopgeleide ouders te bereiken verdient het aanbeveling het belang van voorlezen tot structureel onderdeel te maken van de gesprekken met ouders op consultatiebureaus.
Maak het advies om vroeg te beginnen met voorlezen minder vrijblijvend en maak het een structureel onderdeel van gesprekken over de gezondheid van het kind.
- Bibliotheken kunnen meer halen uit het BoekStartkoffertje: licht ouders niet alleen voor over praktische zaken, maar overtuig hen ook van het belang van voorlezen.
Leg de focus op de do's in plaats van op de don'ts.
- Ontwikkel een goede en laagdrempelige voorleestrainer die ouders leert hoe ze het meeste uit een voorleessessie met hun baby en dreumes kunnen halen.

LITERATUURLIJST

- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bus, A. G. (2001). Early Book Reading in the Family: A Route to Literacy. In S. Neuman & D. Dickinson (Eds.), *Handbook on Research in Early Literacy* (pp. 179-191). New York: Guilford Publications.
- De Bondt, M., & Bus, A. G. (2022, in druk). Tracking the Long-term Effects of the Bookstart Intervention: Associations with Temperament and Book-reading Habits. *Learning and Individual Differences*.
- De Bondt, M., Willenberg, I. A., & Bus, A. G. (2020). Do Book Giveaway Programs Promote the Home Literacy Environment and Children's Literacy-Related Behavior and Skills? *Review of Educational Research*, 90(3), 349-375.
- De Ridder, D., & Tummers, L. (2019). *Nudging. Makkelijke oplossingen voor moeilijke keuzes*. Amsterdam: Prometheus.
- Feitelson, D., & Goldstein, Z. (1986). Patterns of Book Ownership and Reading to Young Children in Israeli School-Oriented and Nonschool-Oriented Families. *The Reading Teacher*, 39(9), 924-930.
- Kantar Public (2018). *Het BookStartkoffertje: bekendheid, bereik en waardering*. Amsterdam: Stichting Lezen/Kunst van Lezen.
- Karrass, J., VanDeventer, M. C., & Braungart-Rieker, J. M. (2003). Predicting Parent-Child Book Reading in Infancy. *Journal of Family Psychology*, 17(1), 134-146.
- Klass, P., Dreyer, B. P., & Mendelsohn, A. L. (2009). Reach Out and Read: Literacy Promotion in Pediatric Primary Care. *Advances in Pediatrics*, 56, 11-27.
- Logan, J. A., Justice, L. M., Yumuş, M., & Chaparro-Moreno, L. J. (2019). When Children Are Not Read to at Home: The Million-Word Gap. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 40(5), 383-386.
- Luo, R., Tamis-LeMonda, C. S., & Mendelsohn, A. L. (2020). Children's Literacy Experiences in Low-Income Families: The Content of Books Matters. *Reading Research Quarterly*, 55(2), 213-233.
- Montag, J. L. (2019). Differences in Sentence Complexity in the Text of Children's Picture Books and Child-Directed Speech. *First Language*, 39(5), 527-546.
- Neuman, S. B. (1999). Books Make a Difference: A Study of Access to Literacy. *Reading Research Quarterly*, 34(3), 286-310.

- Raikes, H., Pan, B. A., Luze, G., Tamis-LeMonda, C. S., Brooks-Gunn, J., Constantine, J., et al. (2006). Mother-Child Book Reading in Low-Income Families: Correlates and Outcomes During the First Three Years of Life. *Child Development*, 77(4), 924-953.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of Temperament in Infancy. *Child Development*, 52(2), 569-578.
- Sikkema, P. (2019). *Eerste evaluatie van de inzet van 'BoekStartcoaches'*. Amsterdam: Qrius.
- Van den Berg, H., & Bus, A. G. (2014). Beneficial Effects of BookStart in Temperamentally High Reactive Infants. *Learning and Individual Differences*, 36, 69-75.
- Wolf, M. (2018). *Reader Come Home: The Reading Brain in a Digital World*. New York: Harper.

BIJLAGE I TOELICHTING WERKWIJZE ONDERZOEKERS EN STATISTISCHE GEGEVENS

HOOFDSTUK 2: LANGETERMIJNEFFECTEN BOEKSTART

BOEKSTARTGROEP EN CONTROLEGROEP:

Vergelijkbaar qua:

sekse: $p = .911$

gezinssamenstelling: $p = .447$

thuisstaal: $p = .471$

deelname voorschoolse educatie: $p = .347$

Gecorrigeerd voor kleine verschillen in:

leeftijd kinderen: controlegroep: $M = 72.4$ maanden, $SD = 3.0$; BoekStartgroep: $M = 71.7$ maanden, $SD = 3.0$

opleiding moeder: volgens een schaal oplopend van 1 tot 5 waren de BoekStartmoeders ($M = 3.7$, $SD = 0.59$) wat hoger opgeleid dan de moeders in de controlegroep ($M = 3.5$, $SD = 0.63$).

RESULTATEN

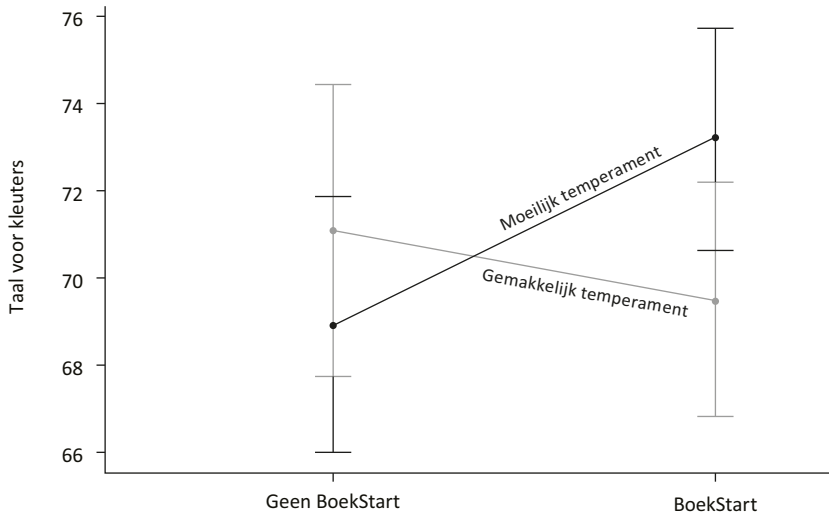
Effect BoekStart in de groep met een gemakkelijk temperament statistisch niet significant: $\beta = -.06$, $p = .544$.

Effect BoekStart in de temperamentvolle groep: $\beta = .23$, $p = .021$, $d = 0.468$.

Met BoekStart scoren temperamentvolle kinderen gemiddeld een halve standaarddeviatie hoger op de taaltoets dan kleuters met een vergelijkbaar temperament zonder BoekStart.

Figuur 1 laat ook zien dat BoekStartkinderen met een moeilijk temperament veel hoger scoren dan BoekStartkinderen met een gemakkelijk temperament, $F(1, 111) = 4.87$, $p = .029$. Als daarentegen de omgeving minder stimulerend is, zoals in de controlegroep, blijven de temperamentvolle kinderen achter bij de minder temperamentvolle. Dit verschil is echter niet statistisch significant, $F(1, 77) = 0.79$, $p = .375$.

VERWERPING VAN MEDIATIEMODEL

Deelname aan BoekStart is een significante voorspeller voor hoge scores op Taal voor kleuters: *c*-pad; puntschatting = 5.109 (SE = 2.308), $t(98) = 2.213$, $p = .029$.

Als we sessieduur naast BoekStart als voorspeller invoeren, treden slechts marginale verschuivingen op: *c*'-pad; puntschatting = 4.429 (SE = 2.186); $t(96) = 2.03$, $p = .046$.

Het *a*-pad van BoekStart naar sessieduur is positief en significant. Maar het *b*-pad, van sessieduur naar taalscores, was weliswaar positief, maar niet significant (puntschatting = 2.674 (SE = 1.96); $t(96) = 1.36$, $p = .176$).

Er zijn dus geen sterke aanwijzingen dat effecten van BoekStart op Taal voor Kleuters via een langere duur van voorleessessies tot stand komen.

HOOFDSTUK 4: BOEKSTART VERGELEKEN MET TWEE ANDERE PROGRAMMA'S

VERANTWOORDING KEUZE EFFECTSTUDIES

Op zoek naar relevante publicaties doorzochten we de belangrijkste bibliografieën (Academic Search Complete, Web of Science, inclusief PsychINFO, Pubmed, Google Scholar, Libsearch). Voor ongepubliceerde onderzoeksrapporten gingen we naar de websites van de drie programma's. Niet alle op het eerste oog relevante studies zijn uiteindelijk meegenomen. Uitgesloten zijn alle studies met alleen voor- en na-testen en geen controlegroep; kwalitatieve studies die veranderingen in attitude en gedrag illustreren, maar niet onderbouwen met kwantitatieve gegevens; studies

met zelfrapportages waarin ouders zelf moeten aangeven of het programma hun gedrag heeft veranderd (bijvoorbeeld: Bent u meer gaan voorlezen sinds u aan BoekStart meedoet?); en studies waarin onvoldoende informatie is gegeven om effectgroottes te kunnen berekenen.

Deze uitgebreide zoektocht resulteerde in 44 studies: 15 naar Imagination Library, 18 naar Reach Out and Read en 11 naar BoekStart. Maar weinig studies zijn gerandomiseerde experimenten waarin participanten willekeurig aan de experimentele of controleconditie zijn toegewezen. In veel gevallen zijn ze groepsgewijs ingedeeld bij de controle- of experimentele groep. Idealiter door de onderzoeker, maar vaak door een andere externe factor. In de studie van Van den Berg en Bus (2014) bepaalde bijvoorbeeld de woonplaats of ouders bij de experimentele of controlegroep terechtkwamen.

RESULTATEN VAN STATISTISCHE ANALYSES

- Veranderingen in thuisomgeving als gevolg van deelname aan een programma (28 studies)

Effect is positief en statistisch significant: gemiddelde effectgrootte 0.31;

95% van alle effectgroottes ligt tussen 0.23 en 0.38.

Sterkste effecten op de voorleesfrequentie (22 studies): $d = 0.36$, 95% CI [0.27, 0.45].

Imagination Library heeft het meeste effect: gemiddelde effectgrootte 0.50 ($k = 4$, 95% CI [0.32, 0.68]), tegenover BoekStart ($d = 0.25$, $k = 9$, 95% CI [0.11, 0.40]) en Reach Out and Read ($d = 0.28$, $k = 15$, 95% CI [0.18, 0.37]). Het verschil was echter niet statistisch significant.

Effect bij laagopgeleide ouders ($d = 0.36$, $k = 12$, 95%CI: 0.28, 0.44) was groter dan bij hoogopgeleide ouders ($d = 0.24$, $k = 16$, 95%CI [0.15, 0.33]).

- Veranderingen in leesinteresse en leesvaardigheden van de kinderen als gevolg van deelname aan een programma (23 studies)

Effect is positief en statistisch significant: $d = 0.29$, $k = 23$, 95% CI [0.23, 0.35].

Sterkste effecten op leesinteresse: $d = 0.38$, $k = 9$, 95% CI [0.28, 0.48].

Reach Out and Read heeft het meeste effect: ($d = 0.42$, $k = 8$ [0.31, 0.53]), tegenover BoekStart ($d = 0.23$, $k = 4$, 95% CI [0.02, 0.44]) en Imagination Library ($d = 0.25$, $k = 11$, 95% CI [0.18, 0.31]).

HOOFDSTUK 5: DIGITALE VOORLEESTRAINER

PARTICIPANTEN

50 gezinnen; met oververtegenwoordiging van hoogopgeleide ouders (hbo/wo): 71% in de controlegroep en 75% in de experimentele groep.

Kinderen waren gemiddeld 24,5 maanden oud ($SD = 4,3$); even veel jongens als meisjes.

ONTWERP VOORLEESTRAINER

Instructievideo's

Het prentenboek op de tablet of computer bevat instructievideo's over de volgende thema's:

- 1 Houding tijdens het voorlezen
Het is belangrijk dat ouder en kind het boek en elkaar goed kunnen zien en er geen afleiding is.
- 2 Doel van voorlezen
Samen plezier hebben is belangrijker dan nieuwe woorden leren of het boek helemaal uitlezen.
- 3 Rol van het kind
Laat je kind het initiatief nemen en laat hem of haar het tempo bepalen.
- 4 Duur van de voorleessessie
Als je kind geen aandacht meer heeft voor het boek, kun je beter stoppen.

OPDRACHTEN

De voorleestrainer bevat de volgende opdrachten tijdens het verhaal:

De ouder leest het prentenboek *Mo en Morris* vijf keer en oefent telkens nieuwe vaardigheden. Elke oefensessie levert punten op die omgezet worden in virtuele medailles, dit ter motivatie voor ouders.

De eerste keer (fase 0) leest de ouder het verhaal alleen. Op elke pagina wordt gevraagd te anticiperen op reacties van het kind.

De eerste keer dat ouder en kind het boek samen lezen (fase 1) leert de ouder het kind om zelf te swipen.

Bij de tweede keer samen lezen (fase 2) oefent de ouder om de aandacht van het kind naar de illustratie te trekken en in te spelen op wat het kind in het bijzonder interesseert. De tekst bij de plaatjes is niet zichtbaar. De ouder kan de aandacht richten op het plaatje door erop te tikken. Het belangrijkste is dat de ouder

observeert waar het kind naar kijkt en reacties uitlokt door te vragen wat het ziet en daar weer op te reageren. Een slotje onderin het scherm duidt aan dat je niet verder kunt zonder de opdracht (tikken op het plaatje) te hebben uitgevoerd.

De derde keer (fase 3) oefent de ouder om eerst vragen over het nieuwe plaatje te stellen en dan pas de tekst voor te lezen. Als een nieuwe bladzijde opengeslagen wordt, is de tekst niet meteen zichtbaar. Die verschijnt pas nadat ouder en kind samen het plaatje hebben bekeken.

De laatste keer (fase 4) krijgen ouders de opdracht het geleerde in praktijk te brengen zonder nieuwe tips.

BLAUWE BALKEN

Onderin beeld verschijnen blauwe balken met tips. Deze herinneren ouders eraan dat het kind mag bepalen wanneer een bladzijde wordt omgeslagen, wanneer ze beter kunnen stoppen en wanneer ze beter verder kunnen gaan of juist langere tijd op een bladzijde blijven.

VRAGENLIJST

De vragenlijst die ouders aan het eind invulden bevatte een vraag over wat het belangrijkste is bij voorlezen (woorden leren, plezier hebben, verhaal uitlezen) en verder zeven stellingen. Ouders vulden daarover een vijfpuntsschaal (helemaal mee eens – helemaal niet mee eens) in. Het ging om de volgende stellingen:

- 1 De ouder bepaalt de voorleesduur.
- 2 Het is beter te stoppen met voorlezen als het kind geen interesse meer toont.
- 3 Begin altijd bij het begin.
- 4 Lees het verhaal helemaal uit.
- 5 Het is beter alle tekst voor te lezen
- 6 Het is beter niet te blijven hangen op een bladzijde.
- 7 Het is belangrijk elke dag op een vast tijdstip voor te lezen.

RESULTATEN

Bezoek aan voorleestrainer: gemiddeld tien keer ($SD = 8$), gespreid over gemiddeld 27 dagen ($SD = 5$). Gemiddeld besteedden ze 82 minuten aan de trainer ($SD = 51$, range: 5-228).

Significante verschillen experimentele groep ten opzichte van controlegroep (vragenlijst):

- meer ouders beseffen dat plezier tijdens het voorlezen belangrijker is dan nieuwe woorden leren of een boek uitlezen ($p = .036$);
- meer ouders vinden dat het kind de duur van een voorleessessie moet bepalen ($p = .005$);
- meer ouders vinden dat je beter kunt stoppen als je kind niet wil luisteren ($p = .010$);
- meer ouders vinden dat je niet per se het hele boek/alle tekst hoeft voor te lezen ($p = .048$).

Significante verschillen experimentele groep ten opzichte van controlegroep (observaties):

- kinderen mogen vaker de bladzijden omslaan ($p = .031$);
- kinderen bepalen vaker het tempo dan de ouder ($p = .029$);
- In de controlegroep hebben kinderen vaker een speen in de mond ($p = .043$).

Stichting Lezen Reeks

- 1 Lezen en leesbevordering in een multiculturele samenleving – redactie Dick Schram
- 2 Waarom is lezen plezierig? – Saskia Tellegen en Jolanda Frankhuisen
- 3 Leesbevordering door ouders, bibliotheek en school – Gerbert Kraaykamp
- 4 Informatiegebruik door lezers – Suzanne Kelderman en Suzanne Janssen
- 5 Lezen en leesgedrag van adolescenten en jongvolwassenen – redactie Anne-Mariken Raukema, Dick Schram en Cedric Stalpers
- 6 Over grenzen. De adolescentenroman in het literatuuronderwijs – Helma van LieropDebrauwer en Neel Bastiaansen-Harks
- 7 Lezen in de lengte en lezen in de breedte – redactie Dick Schram
- 8 De casus Bazar – Mia Stokmans
- 9 Het verhaal achter de lezer – Cedric Stalpers
- 10 Culturele diversiteit in het literatuuronderwijs – Marianne Hermans
- 11 Lezen in het vmbo – redactie Dick Schram
- 12 Het oog van de meester – Theo Witte
- 13 Zwakke lezers, sterke teksten? – Jentine Land
- 14 De computer leest voor – Daisy Smeets en Adriana Bus
- 15 Reading and watching – edited by Dick Schram
- 16 Prentenboeken lezen als literatuur – Coosje van der Pol
- 17 De stralende lezer – redactie Frank Hakemulder
- 18 Geraakt door prentenboeken – Aletta Kwant
- 19 Zo doen wij dat nu eenmaal – Erna van Koeven
- 20 Waarom zou je (nú) lezen? – redactie Dick Schram
- 21 Over ouders en leesopvoeding – Natascha Notten
- 22 De aarzelende lezer over de streep – redactie Dick Schram
- 23 Leuk om te lezen of makkelijk te begrijpen? – Gerdineke van Silfhout
- 24 BoekStart maakt baby's slimmer – Heleen van den Berg en Adriana Bus
- 25 Hoe maakbaar is de lezer? – redactie Dick Schram
- 26 Onwillige lezers – Thijs Nielen en Adriana Bus
- 27 Maar als je erover nadenkt... Een jaar literatuuronderwijs in groepen 7 en 8 van de basisschool – Gertrud Cornelissen
- 28 Succesvol lezen in het onderwijs – redactie Roel van Steensel en Eliane Segers
- 29 Werkt de VoorleesExpress? – Aike Broens en Roel van Steensel
- 30 Lekker Lezen: Over het belang van leesmotivatie – redactie Eliane Segers en Roel van Steensel
- 31 Lezen stimuleren via vrij lezen, boekgesprekken en appberichten – Lisa van der Sande e.a.

- 32 Lezen doe je samen: Hoe kan leeshonger gestimuleerd worden? – Mia Stokmans en Roos Wolters
- 33 Jeugdliteratuur door de lens van etnisch-culturele diversiteit – Sara Van den Bossche en Anne Klomberg
- 34 De nieuwe lezer: lezen in het digitale tijdperk – redactie Roel van Steensel en Eliane Segers
- 35 De zeven pijlers van onderwijs in begrijpend lezen – redactie Thoni Houtveen en Roel van Steensel

Sinds 2009 bieden bibliotheken BoekStart aan. Sinds 2022 doen alle bibliotheken in Nederland mee. Dit leesbevorderingsprogramma stimuleert ouders om te beginnen met voorlezen als hun kind nog heel jong is, omdat dit de taalontwikkeling van hun kind ten goede komt. Het in deze publicatie beschreven onderzoek laat zien dat die vroege start inderdaad belangrijk is. Vroeg voorlezen loont, niet alleen op jonge leeftijd, maar ook op de lange termijn: BoekStartouders geven hun baby's en dreumesen waardevolle kennis en ervaring mee waarvan ze later op school profiteren.

In opdracht van Stichting Lezen hebben Adriana Bus en Merel de Bondt onderzoek gedaan naar de langetermijneffecten van BoekStart en de werkzame elementen van het programma. Hun bevindingen tonen aan dat het programma belangrijk is voor het voorkomen van leesachterstanden en het bieden van gelijke kansen aan alle kinderen. De onderzoekers laten bovendien zien dat voorlezen aan jonge kinderen andere eisen stelt dan 'gewoon een verhaaltje voorlezen'. Ze besluiten met duidelijke conclusies en aanbevelingen voor het beleid en de praktijk.

ISBN: 978-94-6301-418-2

Lezen
STICHTING LEZEN

Eburon
Academic Publishers

